

An Analysis of the Relationship Between the State and Civil Society in the Thought of Seyyed Hassan Taghizadeh

Hamid Yahyavi^I , Yadollah Honari Latif Poor^{II} , Ali Moradi^{III}

 <https://doi.org/10.22084/csr.2026.32218.2439>

Received: 2026/01/12; Revised: 2026/02/25; Accepted: 2026/04/17

Type of Article: **Research**

Pp: 153-171

Abstract

This study employs a documentary and library-based method to examine the relationship between the state and civil society—understood here as “political modernity”—in the political thought of Sayyed Hasan Taqizadeh. The findings show that from an early age, Taqizadeh was aware of and inclined toward the principles of political modernity. Through his journalistic activities and political experience (parliamentary work, exile, and his role as editor of Kaveh), he developed a hybrid and evolving conception of the boundary between the public and private spheres. In his early period (the Constitutional Revolution), his positions on issues such as the relationship between Sharia and civil law, civil liberties, and the role of the state were at times inconsistent. However, his long period of exile and his later return to Iran deepened his conviction that the strengthening of a central government and the growth of civil society must advance simultaneously. The research shows that Taqizadeh supported a powerful central state as a precondition for stabilizing political freedoms and enabling national progress, while also emphasizing freedom of education, economic competition, and equal rights for all groups within the nation. This combination places him between advocates of political modernity and proponents of a strong, centralized order. The study concludes that Taqizadeh sought to adopt the “essence of modernity”—political liberty, social development, and tolerance—from the West, yet believed its realization depended on national growth and institutional consolidation.

Keywords: Civil Society, Citizenship, Political Modernity, State.

I. Department of Political Science, Faculty of Economics and Social Sciences, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran (Corresponding Author).

Email: yahyavi@basu.ac.ir

II. Department of Political Science, Faculty of Economics and Social Sciences, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran.

III. Department of Political Science, Faculty of Economics and Social Sciences, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran.

Citations: Yahyavi, H., Honari Latif Poor, H. & Moradi, A., (2026). An Analysis of the Relationship Between the State and Civil Society in the Thought of Seyyed Hassan Taghizadeh. *Two Quarterly Journal of Contemporary Sociological Research*, 15(28), 153–171. <https://doi.org/10.22084/csr.2026.32218.2439>

Homepage of this Article: https://csr.basu.ac.ir/article_6880.html?lang=en

Publisher & Owner: Bu-Ali Sina University.

Copyright © 2026 The Authors. Published by Bu-Ali Sina University.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

1. Introduction

The core problem addressed in this study is how Taqizadeh—one of the central intellectual and political figures of post-Constitutional Iran—conceptualized the relationship between the state and civil society, and to what extent his vision facilitated or hindered the development of political modernity in Iran. The necessity of this inquiry stems from his dual role as both a public intellectual (through articles and editorials, particularly in *Kaveh*) and a political actor (as a parliamentarian, minister, and diplomat). The main research question is: How did Taqizadeh understand political modernity, particularly in terms of state–society relations? Subsidiary aims include tracing the evolution of his conceptual framework, identifying the components of his views on freedoms and citizenship, and analyzing the compatibility between his theoretical positions and political conduct. Existing scholarship has examined various aspects of Taqizadeh’s life, but a systematic analysis of his political modernity remains scarce. This study addresses that gap.

2. Methodology

The research adopts a historical–interpretive method grounded in documentary and library sources. Primary materials include Taqizadeh’s writings and speeches, issues of *Kaveh*, and parliamentary records; secondary sources consist of modern scholarly works on Iranian modernity and intellectual history. The analysis combines historical contextualization, textual content analysis, and hermeneutic interpretation to identify the conceptual shifts and tensions in Taqizadeh’s political thought. The conceptual framework is informed by the literature on political modernity, including state–civil society relations, political rights, and intermediary institutions.

3. Findings

Early awareness of modernity: From the Constitutional era onward, Taqizadeh demonstrated familiarity with core principles of political modernity, such as freedom of education, press freedom, and equal rights for all religious groups.

Contradictions in the early period: During the first and second Majles, his positions at times appeared inconsistent—for example, invoking Islamic law as a source of legislation while simultaneously asserting popular sovereignty. These contradictions may reflect both an immature conceptualization and political pressures of the time.

Transformation during exile: His fourteen-year exile and leadership of *Kaveh* enabled a deeper engagement with modernity. In this period, he explicitly emphasized adopting Europe’s “civilizational essence” (education, social progress, tolerance) while advocating for a strong central state.

Post-exile synthesis: Upon returning to Iran, he concluded that full civil liberties without institutional development would lead to disorder. He thus articulated a balance between state capacity and societal oversight, resembling what contemporary theories describe as a “narrow corridor” of liberty.

Pragmatic and sometimes conciliatory political behavior: Taqizadeh's political practice shows readiness to compromise with authoritarian structures in pursuit of broader civil and cultural aims, placing him in a hybrid position between liberal aspirations and order-based governance.

4. Discussion

As a prominent figure in the Constitutional movement, Taghizadeh—from his very entry into politics during the Constitutional era—advocated for the separation of the state from civil society through the limitation of political power. He strove to secure these ends by emphasizing the protection of individuals' natural rights—including freedom of thought and belief (implying the separation of religion and politics), economic freedom and property rights, freedom of expression, and the right to form associations. Admittedly, his ideas often take the form of counsel or advice; furthermore, due to a lack of robust theoretical foundations and a tendency toward political caution, his arguments occasionally contain contradictions—most notably regarding the relationship between Sharia (religious law) and secular law, as well as the issue of women forming associations. Nevertheless, Taghizadeh's steadfast belief—held throughout his life—that the state must limit its own power and respect the natural rights of individuals stands out as exemplary among his contemporary intellectuals. However, when the Constitutional Revolution failed to yield such results and society descended into chaos and anarchy, Taghizadeh's priority shifted toward strengthening the central government and establishing security by any means necessary. Nevertheless, his advocacy for a stronger central government did not imply a disregard for the necessity of upholding individual rights—or, in other words, maintaining the distinction between the public and private spheres. Rather, echoing John Locke, he viewed this as a prerequisite for urgent, fundamental reforms aimed at ensuring security, expanding freedom for all social classes, enabling their participation in public affairs and decision-making processes, and securing full, genuine liberty in the exercise of their political rights. He was also well aware that this objective could only be achieved through the growth and expansion of the private sector—specifically by removing manufacturing, production, trade, imports, exports, and industrial enterprises from state control, thereby bringing an end to “state socialism.” These observations, noted by Taghizadeh, also align with the Western experience, where economic thinkers played a prominent role in theorizing a self-organizing civil society distinct from the state. By positing economic freedom as the cornerstone of any sound social order, they defined the state's function as guaranteeing maximum freedom for individuals—acting as free property owners in pursuit of their own personal interests. It is in light of these contexts that the present study attempts to examine the relationship between the state and civil society from Taghizadeh's perspective.

5. Conclusion

A synthesis of civil development and temporary authoritarianism: Taqizadeh argued that gradual realization of freedoms requires a strong and orderly state capable of building the educational and

institutional foundations for a modern society. While this view is intelligible within a developmentalist framework, it carries the risk of justifying lasting authoritarianism.

Tensions between theory and practice: The inconsistencies in his discourse and actions may reflect both intellectual evolution and pragmatic responses to political constraints. Taqizadeh did not offer a fully systematic theory but rather a set of guiding principles linked to practical concerns.

Implications for Iranian intellectual history: His case illustrates that Iran's path to political modernity required a delicate balance between state-building and civil-society empowerment. Taqizadeh's oscillation between these poles helps explain some of the historical complexities that delayed the consolidation of political modernity in Iran.

Acknowledgments

The authors extend their sincere gratitude to the anonymous peer reviewers for their insightful critiques and constructive suggestions, which significantly enhanced the clarity and scholarly rigor of this manuscript.

Author Contribution

The contribution of all authors to the writing of the article has been equal.

Conflict of Interest

In adherence to ethical publication standards, the authors affirm that there are no conflicts of interest, either personal or financial, that could have influenced the content or conclusions presented in this research.

واکاوی نسبت دولت و جامعه مدنی در اندیشه سید حسن تقی‌زاده

حمید یحیوی^I، یداله هنری لطیف‌پور^{II}، علی مرادی^{III}

شناسه دیجیتال (DOI): <https://doi.org/10.22084/csr.2026.32218.2439>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۲۲، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۲/۰۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۱/۲۸

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۱۵۳-۱۷۱

چکیده

تمایز دولت از جامعه مدنی، از یک سو مردم را قادر می‌سازد تا صاحبان قدرت خطاپذیر را به شکلی قانون‌مند و به دور از هرج و مرج نقد کنند و با اتکا به پایگاه‌های مستقل خویش در قدرت سیاسی سهیم شوند. از سوی دیگر، آزادی داشته باشند تا استعداد‌های خود را پرورش داده و کمال مطلوب خود را دنبال کنند. اما، روشنفکران پسامشروطه با طرح مفهوم استبداد منور و قبول مسئولیت‌های سیاسی در عرصه نظر و عمل با دولت مطلقه نوساز پهلوی همراه شدند که پذیرای جامعه مدنی مستقل از دولت نبود و جامعه را پیرو و پیوسته با دولت می‌دانست؛ لذا مطالعه پیش‌رو با روش اسنادی و کتابخانه‌ای به واکاوی نسبت دولت و جامعه مدنی در اندیشه سید حسن تقی‌زاده پرداخته که از مهم‌ترین روشنفکران این دوره بود تا پاسخ‌گوی این پرسش اصلی باشد که تقی‌زاده درباره نسبت دولت و جامعه مدنی چگونه می‌اندیشید؟ و چنین فرض کرده که تمایز دولت از جامعه مدنی در اندیشه تقی‌زاده جایگاهی ندارد. نتایج این بررسی نشان داد که تقی‌زاده در ابتدای ورود به سیاست در این موضوع تأمل فلسفی و غور چندانی نداشته و مواضع وی متناقض بود. اما، در دوره ۱۴ ساله تبعید از ایران، شناخت او از این موضوع عمیق‌تر شد و با صراحت بیشتری از لزوم جدایی قلمرو عمومی از قلمرو خصوصی سخن گفت. البته، هرج و مرج دوره مشروطیت او را به این نتیجه رساند که تکامل آزادی و احقاق حقوق فردی آحاد جامعه از یک سو نیازمند رشد ملی و تقویت جامعه مدنی، و از سویی نیازمند استحکام حکومت مرکزی است؛ لذا با دولت رضاشاهی همراهی شد. اما مواضع او در جریان جمهوری خواهی نشان داد که به توسعه و ترقی از مجرای ایجاد حکومت مقتدر بدون توجه به حقوق فردی و خواست جامعه اعتقادی ندارد.

کلیدواژگان: فردیت، شهروندی، دولت، جامعه مدنی، تقی‌زاده.

I. گروه علوم سیاسی، دانشکده علوم اقتصادی و اجتماعی، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران (نویسنده مسئول).

Email: yahyavi@basu.ac.ir

II. گروه علوم سیاسی، دانشکده علوم اقتصادی و اجتماعی، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران.

III. گروه علوم سیاسی، دانشکده علوم اقتصادی و اجتماعی، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران.

ارجاع به مقاله: یحیوی، حمید؛ هنری لطیف‌پور، یداله؛ و مرادی، علی، (۱۴۰۵). واکاوی نسبت دولت و جامعه مدنی در اندیشه سید حسن تقی‌زاده. پژوهش‌های جامعه‌شناسی معاصر، ۲۸(۱)، ۱۵۳-۱۷۱. <https://doi.org/10.22084/csr.2026.32218.2439>

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: https://csr.basu.ac.ir/article_6880.html

© حق انتشار این مستند، متعلق به نویسندگان آن است. ۱۴۰۵. ناشر این مقاله، دانشگاه بوعلی‌سینا است. این مقاله تحت گواهی زیر منتشر شده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است. <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/> Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

۱. مقدمه

مسئله دولت^۱ و جامعه مدنی^۲ و چگونگی جدایی و نسبت‌های این دو یکی از مسائل مهم فلسفه سیاسی مدرن بوده است. در تجربه غرب، این مسئله در سده ۱۸ م.، هنگامی مورد توجه اندیشمندان و فیلسوفان قرار گرفت که جوامع پیشامدرن با مرتبه‌های فسرده و محدودیت‌های فلج‌کننده خویش اینجا و آنجا فرو ریخته بودند و رفته‌رفته جای خود را به جامعه مدرن ترکیب‌یافته از افراد آزاد می‌سپردند. بدین سان کلیتی که تا سپیده دم دوران مدرن کلیت حیات انسانی را دربرداشت از هم شکافت و با جدایی سیاست از اقتصاد یا به دیگر سخن، جدایی قلمرو سیاسی از پهنه اقتصادی، «دولت» و «جامعه مدنی» هم چون دو موجودیت نوین متمایز پدید آمدند. درواقع، شکل‌گیری جامعه مدنی و دولت جدا از آن در جهانی پدیدار شد که نیروهای حیاتی‌اش، پس از پیدایش فردیت^۳ مدرن در دوران نوزایش، از بند موانع کهن رسته بودند. در فرآیند این تحول بنیادین و نوپدید، قلمرو عمومی از خصوصی متمایز شد و انسان رهیده از قید و بندهای جهان پیشامدرن دو چهره متفاوت، یعنی «شهروند»^۴ و «فرد»^۵ به خود گرفت؛ انسان جامعه مدرن به عنوان عضو دولت، شهروند است و هم چون عنصر تشکیل دهنده جامعه مدنی، فرد است (باربیه^۶، ۱۳۹۲: ۹).

نظریه مشروطیت در ایران عصر قاجار نیز که به درستی «آستانه جدید» ایران نام گرفته است، قصد داشت با تحدید قدرت دولت، اساس مشروطیت و حکومت قانون را بنا نهد. اما واقعه مشروطه دیری نپایید و از دل آن «دولت مطلقه»^۷ رضاشاهی شکل گرفت (احمدوند و پرن، ۱۳۹۷: ۱۰۳) که اقدام‌های آن هرچند مانند دیگر دولت‌های مطلقه به شکل‌گیری دو نهاد مهم «بوروکراسی جدید» و «ارتش دائمی» منجر شد (لوز، ۱۹۶۴: ۳۶؛ به نقل از: کسرائی، ۱۴۰۱: ۴۲۷)، ولی به جدایی عرصه عمومی از خصوصی نیانجامید. در این دوران، در اندیشه طیفی از متفکران ایرانی، یک چرخش و «شیفت پارادایمی» رخ داد و آرمان‌های مشروطیت از جمله اندیشه دموکراسی، آزادی و حکومت قانون کنار رفت و جای آن‌ها را استقرار حکومتی مقتدر برای برقراری نظم، امنیت و حفظ تمامیت ارضی کشور گرفت. نتیجه این امر تکوین دولتی بود که با افزایش توان خود برای اداره امور جامعه بدون اتکا به مردم، باعث انزوا و ضعف جامعه مدنی نحیف گردید و در روند جدایی عرصه عمومی و خصوصی خدشه وارد نمود.

از منظر فرآیند جدایی دولت و جامعه مدنی در غرب، سده‌های ۱۷ و ۱۸ م. که هم دوره «دولت مطلقه» و هم دوره مخالفت با دولت مطلقه شمرده می‌شود، شایان توجه ویژه‌اند. از منظر این پژوهش، ایران دوره پسامشروطه نیز واجد چنین ویژگی‌هایی است، یعنی هم واقعیت دولت پیشامدرن و هم خواست و آرزوی دولت مدرن و جدایی جامعه مدنی از آن را باز می‌تاباند؛ بنابراین، روشنفکران آن دوره می‌توانستند با تأکید بر مفهوم فرد به عنوان مبنای مشروعیت سیاسی جدید و نیز فردیت - به عنوان ارزشمندترین بنیان مدرنیته - و مفاهیم پیش شرط آن، یعنی آزادی برابر و برابری اخلاقی (سیدنتاپ^۸، ۱۴۰۲: یازده) زمینه تفکیک عرصه عمومی از خصوصی را فراهم کنند. اما آن‌ها با بی‌التفات به اهمیت فرد و طرح مفاهیم جمع‌گرایانه نظیر «روح ملی ایرانی»، نقش به‌سزایی در استقرار دولتی داشتند که قصد داشت بدون توجه به فردیت و خواست جامعه و فارغ از تفکیک عرصه عمومی از خصوصی، جامعه ایران را به طور آمرانه مدرن نماید.

با عنایت به مطالب پیش‌گفته، مطالعه حاضر به واکاوی نسبت دولت و جامعه مدنی در اندیشه سیدحسن تقی‌زاده پرداخته که «یک مرد فکور در هیئت یک مرد عمل» (لمبتون، ۱۳۷۹: ۱۰۹) بود، به نحوی که از یک سو با انتشار مجله کاوه نقش مهمی در گفتمان روشنفکری ایران عصر پسامشروطه ایفا کرد. از سوی دیگر، در چهره یک سیاستمدار در مناصب مختلف اعم از وزیر، سفیر و نماینده مجلس در این دوره ایفای نقش نمود و در درون دستگاه سیاسی و از طریق آن اهداف خود را پی گرفت.

پرسش پژوهش: پژوهش پیش‌رو با هدف پاسخ‌گویی به این پرسش اصلی شکل گرفته است که، تقی‌زاده درباره نسبت و جدایی دولت و جامعه مدنی چگونه می‌اندیشید؟

۲. پیشینه پژوهش

مطالعات متعددی با محوریت بررسی آرا و اندیشه‌های سیدحسن تقی‌زاده انجام شده است که در ادامه برخی از مهم‌ترین و مرتبط‌ترین آن‌ها مورد اشاره قرار گرفته است. اما، همان‌گونه که ملاحظه خواهد شد، هیچ‌یک از آن‌ها به بررسی اندیشه سیدحسن تقی‌زاده از دیدگاه نسبت دولت و جامعه مدنی نپرداخته‌اند.

«توحیدفام» و همکاران (۱۳۹۹) با بهره‌گیری از نظریه هرمنوتیک و روان‌شناسی شخصیت هورنای به بررسی علل، عوامل و چگونگی تأثیر مدرنیسم بر تحولات فکری کسروی و تقی‌زاده به عنوان دو شخصیت برخاسته از صنف روحانیان سنتی پرداخته‌اند و چنین نتیجه گرفتند که شرایط محیطی، تربیت بی محتوا و خشک خانواده، تأثیرپذیری روانی و برخی برخوردهای تعصب‌آمیز سنت‌گرایان و عدم ارائه ایده و الگوی نو در آن شرایط، موجب دگراندیشی و بعدها مقابله با اسلام‌گرایان در میان این افراد شده است.

«شفیعی‌فر» و «خلیل طهماسبی» (۱۳۹۵) با بررسی دلایل گرایش تقی‌زاده و مجله کاوه به باستان‌گرایی و هویت ملی؛ تجدد و استبداد منور به این نتیجه رسیدند که هرج و مرج داخلی و ملوک‌الطوایفی شدن کشور از یک سو و ارتباط با خارج و درک مستقیم شرایط و اوضاع غرب از دیگر سو باعث شد تقی‌زاده سرخورده از انقلاب مشروطه، ضمن پناه بردن به تمدن غرب، چاره درد جامعه در حال فروپاشی ایران را در سرکار آمدن یک دیکتاتور مصلح و استبداد منور بداند تا عظمت ایران باستان را برگرداند و دستاوردهای تمدن غرب را در ایران عملی نماید.

«محمدزاده» (۱۳۹۴) در تحلیلی کیفی، به روش اسنادی و در چارچوب رهیافت جامعه‌شناسی شناخت مانهایم در صدد شناسایی مبانی اجتماعی و فکری و نیز تحلیل کنش سیاسی تقی‌زاده در قامت یک روشنفکر و کنشگر سیاسی دوران مشروطیت برآمد و به این نتیجه رسید که جایگاه خانوادگی، رتبه اجتماعی و محیط زندگی تقی‌زاده از یک سو و تحصیل علوم تجربی و انسانی غربی، به ویژه تکامل‌گرایی و معرفت‌پیشین (آموزه‌های اسلامی) از سوی دیگر، مبانی بنیادی تجددخواهی تقی‌زاده را تشکیل داده که باعث شده در اندیشه و کنش سیاسی آمیخته‌ای از اسلام، لیبرالیسم و سوسیالیسم را به نمایش بگذارد.

«بیگدلی» و «پندار» (۱۳۹۲) با بررسی تجددگرایی و فرنگی‌مآبی در اندیشه تقی‌زاده دریافتند که درک بینش روشنفکری تقی‌زاده دچار کج‌فهمی است و خود تقی‌زاده در ایجاد این کج‌فهمی بیش از هر کس دیگری نقش داشته است؛ چراکه ایراد جمله «ایرانی باید ظاهراً و باطناً، جسماً و روحاً فرنگی‌مآب شود و بس» دیگران را به این بینش کشانید که درک او از مدرنیته سطحی و فاقد وجاهت روشنفکری است. در نتیجه شأن او به یک فرنگی‌مآب نزول کرد. در حالی که بررسی مطالب و نوشته‌های وی خلاف این مسئله را نشان می‌دهد.

«آبادیان» (۱۳۸۴) با تقسیم ادوار روشنفکری ایران پسامشروطه به دو دوره کلی: ۱) دل‌بستگی به سوسیال دموکراسی اروپایی با تلقی خاص از نظریه تفکیک قوا و الزامات آن و ۲) عدول آشکار از مبانی مشروطه و حمایت از نظریه باستان‌گرایی ایرانی و اقبال به نظریه استقرار مرد قدرتمند به توضیح مواضع روزنامه کاوه به مدیریت تقی‌زاده به عنوان نماینده شاخص دوره دوم روشنفکری پسامشروطه پرداخته است. نتایج بررسی وی نشان داد نویسندگان کاوه از عدم سنخیت بین سنت و تجدد سخن می‌گفتند و گفت‌وگو بین آن‌ها را ممتنع نمی‌دانستند؛ اما هرگز استدلال نکردند که سنت چیست. به علاوه، در ماهیت دوران جدید هرگز تأمل فلسفی انجام نداده و اندیشه‌های آنان همچنان رنگ اندرز و توصیه داشته است.

«بهنام» (۱۳۸۲) با بررسی مسئله تجدد در اندیشه تقی‌زاده به این نتیجه رسید که تقی‌زاده نخستین متفکر ایرانی است که از تعریف مدرنیزاسیون به معنای تغییر و تجدیدنظر در نهادهای اجتماعی و اقتصادی جلوگیری می‌رود و به لزوم دگرگونی واقعی جامعه ایران با توجه به جوهر مدرنیته می‌رسد. به زعم بهنام، تقی‌زاده شرایط رسیدن به این مرحله را در چهار عامل «آزادی» برای همه طبقات ملت و حق اظهار نظر در امور عامه و شرکت و دخالت در حل و فصل امور، «ملیت» و وحدت ملی و تبعیت کلیه سکنه جامعه از قوانین مشترک قطع نظر از دین، زبان و نژاد، جلوگیری از «ملت بازی افراطی» یا شوونیسم و «تساهل» و تحمل عقاید مخالف خلاصه می‌کند.

۳. ملاحظات نظری

دولت مدرن به شیوه‌ای کاملاً متفاوت با نظم‌های سیاسی پیشین خود پدیدار شد؛ زیرا در این مورد، باهمستان سیاسی به دو جزء جدا از هم تقسیم می‌شود؛ نخست، دولت به معنای خاص آن که به قلمرو سیاسی تعلق دارد، دوم، جامعه به معنای دقیق آن که معمولاً «جامعه مدنی» نامیده می‌شود. در نتیجه این تقسیم، دو عرصه متفاوت پدید می‌آید: یکی عرصه عمومی که پهنه دولت محسوب می‌شود، و دیگری عرصه خصوصی که به جامعه ارتباط پیدا می‌کند. به همین سان انسان نیز به دو موجود مجزا تقسیم می‌شود؛ از طرفی شهروند است، از این جهت که عضویت دولت را دارد، و از طرف دیگر فرد خصوصی است، از این لحاظ که متعلق به جامعه مدنی است (باربیه، ۱۳۹۲: ۱۸-۱۷).

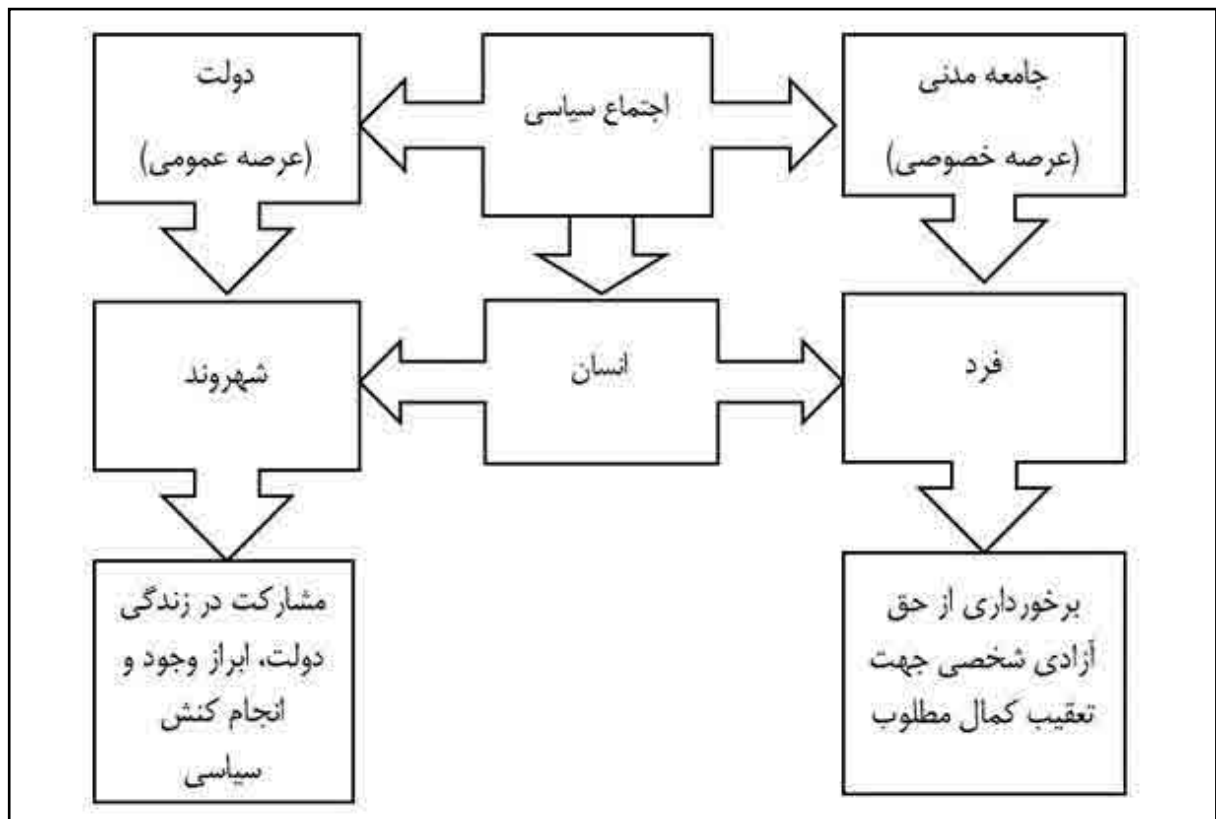
سابقه بحث درباره دولت و جامعه مدنی نیز مانند بسیاری دیگر از مفاهیم اساسی سیاسی به یونان باستان و مشخصاً ارسطو برمی‌گردد؛ البته، نزد او و سایر متفکران متقدم تفاوتی بین جامعه مدنی و دولت وجود نداشت و سرآغاز بحث جدایی بین دولت و جامعه مدنی به «هابز»^۱ و نگارش کتاب لویاتان (۱۶۵۱) برمی‌گردد. هرچند، هابز به صراحت بین دولت و جامعه مدنی تمایز قائل نیست و در جمهوری مورد نظر وی، افراد از مجرای میثاق اجتماعی برای خروج از «وضع طبیعی»^۲، کلیت حقوق خود را به مقامی قدرت‌مدار (فرد یا جمع) وامی‌گذارند تا پاسداری از آن‌ها را تأمین کند و در این واگذاری هیچ محدودیتی وجود ندارد (هابز، ۱۳۸۹: ۱۹۲). با این حال، عناصر نویدبخشی از جدایی بین دولت و جامعه مدنی در اندیشه هابز یافت می‌شود که از آن جمله می‌توان به جدایی سیاست و دولت از کلیسا و مذهب (هابز، ۱۳۸۹: ۹) و به رسمیت شناختن برخی آزادی‌های فردی مانند آزادی خرید و فروش، بستن قرارداد، گزینش زیست‌گاه، خوراک و پیشه، آموزش فرزندان و غیره اشاره کرد، که البته این آزادی‌ها منوط به مجوز حاکم و در جهت تنظیم زندگی افراد جامعه است (هابز، ۱۳۸۹: ۲۲۰). اما همین عرصه‌ای که فرمان‌روا به افراد وامی‌گذارد تا آزادانه در آن دست به عمل بزنند، شکل‌گیری جامعه مدنی جدا از دولت را اعلام و آماده می‌سازد (باربیه، ۱۳۹۲: ۱۰۷). «اسپینوزا»^۳ در کتاب رساله الهی-سیاسی (۱۶۷۷) با اعلام حق آزادی بیان و اندیشه برای فرد، برای دولت و قدرت سیاسی حدی اساسی قائل شد (اسپینوزا، ۱۴۰۳: ۴۸۷). افزون بر این، او برای فرد حقی واگذارنشده و عرصه‌ای تجاوزناپذیر می‌طلبید. با این همه، ... اسپینوزا نیز هنوز جدایی میان دولت و جامعه مدنی را در نیافته بود. اما جدایی میان اجتماع سیاسی و پهنه خصوصی اندیشه شخصی را اعلام داشت (باربیه، ۱۳۹۲: ۱۴۵-۱۴۴).

پس از اسپینوزا، «لاک»^۴ در رساله درباره حکومت مدنی (۱۶۹۰) بنیاد جامعه و قدرت را بر قرارداد اجتماعی، یعنی بر توافق نهاد. البته راه‌کار او با هابز تفاوت دارد؛ زیرا از دید لاک، وضع طبیعی نه وضع جنگ، بلکه وضع صلح است که افراد در آن آزاد و برابرند؛ از این رو، سخن نه بر سر برون رفت از وضع طبیعی، بلکه بر سر رفع عیب‌های آن است تا از لغزش به وضع جنگ جلوگیری شود ... درست برای پرهیز از چنین عیب‌هایی است که آدمیان به تشکیل جامعه و حکومت مدنی دست می‌زنند و این حکومت مسئولیت رعایت قانون طبیعی و حفظ صلح را به دوش می‌کشد ... و برخلاف آن چه هابز می‌طلبید، افراد از همه حقوق خود چشم نمی‌پوشند و قدرتی مطلق برپا نمی‌دارند (لاک، ۱۳۹۱: ۱۴۵)؛ لذا در اندیشه لاک برخلاف هابز، وضع مدنی با ایجاد دولت به وجود نمی‌آید، بلکه پیش از میثاق اجتماعی و استقرار دولت وجود دارد و تنها وظیفه دولت عبارت است از به وجود آوردن قوه قهریه‌ای که بتواند مانع از به هم خوردن نظم خودجوش و طبیعی جامعه مدنی شود (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۲۶۸). بدین گونه، لاک، جدایی دولت و افراد را با دو شیوه زیرین پیش نهاد: از سویی افراد حقوق طبیعی خود را نگاه می‌دارند و کاربست قدرت را کنترل می‌کنند. از سوی دیگر، پهنه خصوصی دیگر آن گونه که اسپینوزا می‌اندیشید به اندیشه محدود نمی‌ماند، بلکه به مالکیت و دین نیز می‌گسترند (باربیه، ۱۳۹۲: ۱۴۸).

«مونتسکیو» نیم‌سده پس از لاک با نگارش کتاب روح‌القوانین (۱۷۴۸) با پیش گرفتن راه‌های دیگری به زمینه‌سازی جدایی دولت و جامعه مدنی پرداخت. او به طور کلی میان حقوق سیاسی (ناظر به روابط بین‌الملل و روابط فرماندهان و فرمان‌برداران) و حقوق مدنی (ناظر به روابط بین افراد یک جامعه) به روشنی تمایز می‌گذارد

(مونتسکیو، ۱۳۹۱: ۱۸۰) و بر این باور است که نباید امور وابسته به حقوق مدنی را با حقوق سیاسی سامان داد. بدین سان، مونتسکیو اصل جدایی امر سیاسی از امر مدنی، یعنی جدایی دولت از جامعه مدنی را پیش می‌نهد (باربیه، ۱۳۹۲: ۱۵۶).

شایان ذکر است که این جدایی نتایج چشم‌گیری به بار می‌آورد. آری، انسان دیگر به جزئی از یک کل فروکاسته نمی‌شود که از او فراتر رود و بر او چیره باشد؛ بلکه، از این پس انسان به عنوان شهروند می‌تواند در زندگی دولت شرکت جوید و بدین سان وجود و کنش سیاسی داشته باشد. همچنین به عنوان فرد می‌تواند از آزادی شخصی بهره‌مند شود و زندگی و فعالیت‌های خصوصی داشته باشد؛ بنابراین، جدایی دولت و جامعه به انسان امکان می‌دهد تا از چیرگی گروه بگریزد و به مثابه فرد خودمختار وجود یابد (همان: ۱۸-۱۷). به عبارتی، تمایز میان جامعه مدنی از دولت باعث می‌شود که مردم از یک سو قادر باشند دولت‌مردان و صاحبان قدرت خطاپذیر را پیوسته و به شکل قانون‌مند، آگاهانه و بدون ایجاد هرج و مرج، نقد و کنترل و مهار کنند و پایگاه‌های مستقل غیردولتی داشته باشند تا با تکیه بر آن‌ها در قدرت دولت سهیم شوند. از سوی دیگر، آزادی داشته باشند تا استعدادهای خودشان را پرورش دهند، شکوفا کنند و به کمال مطلوب برسند (شارپ و هلوی، ۱۳۸۶: ۷).

شکل ۱: چگونگی تفکیک عرصه عمومی از خصوصی و آثار آن (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Fig. 1: How the Public Sphere is Distinguished from the Private Sphere and Its Implications (Authors, 2025).

لذا آن‌گونه که می‌گوید، هرچند انسان‌ها برای تشکیل جامعه مدنی، حداقل لازمی از آزادی خود را که در وضع طبیعی داشتند طی قرارداد اجتماعی به حاکمان می‌سپارند (حداکثر آزادی برای مردمان و اختیارات محدود برای حاکمان)، اما در وضع مدنی مانند وضع طبیعی، هیچ فرد و نهادی قدرت مطلق ندارد. بلکه، نماینده مردم است تا از تعرض به جان، مال و آزادی آن‌ها جلوگیری کند (قربان‌نیا، ۱۳۸۳).

باتوجه به آنچه بیان شد، در این دیدگاه، آزادی فکر و اندیشه، آزادی عقیده، آزادی بیان، مالکیت خصوصی، تشکیل انجمن‌ها و سازمان‌های غیردولتی از اهم حقوق طبیعی افراد است و عدم محدودیت یا سلب آن‌ها توسط دولت سنجه تمایز بین دولت (عرصه عمومی) و جامعه مدنی (عرصه خصوصی) به شمار می‌آید. با این توضیح، تلقی تقی‌زاده درباره هر یک از حقوق طبیعی یادشده در آثار به جا مانده از وی مورد بررسی قرار گرفته و نتایج به دست آمده در ادامه ارائه شده است.

۴. یافته‌ها

۴-۱. دوره مشروطیت

سیدحسن تقی‌زاده در تاریخ ۱۲۵۷/۷/۵ ه.ش. در تبریز به دنیا آمد و روز چهارشنبه ۱۳۴۸/۱۱/۸ ه.ش. در ۹۱ سالگی فوت کرد. این مجتهدزاده در ابتدا راه پدر را ادامه داد و ملبس به لباس روحانیت شد. همچنین به یادگیری زبان فارسی، عربی، علوم عقلی، مطالعه کتب ستاره‌شناسی و ریاضیات قرون وسطی پرداخت و از سال ۱۲۷۱ تا ۱۲۷۹ ه.ش. به تحصیل طب سنتی و پزشکی جدید مشغول شد. در همین دوران بود که با محمدعلی تربیت، فیزیک، آناتومی، فیزیولوژی و پاتولوژی را زیر نظر محمدخان کفری کرمانشاهی به پایان رساند ... و دور از چشم پدر به یادگیری زبان فرانسه پرداخت ... اما هرچه معلوماتش فزونی گرفت بیشتر به علوم اروپایی گرایش یافت که در دارالفنون مظفری تبریز تدریس می‌شد. همچنین تقی‌زاده که می‌خواست با اندیشه‌های متجددانه ترکان جوان عثمانی آشنا شود، کتب عربی و روزنامه‌هایی که از طریق مصر و عثمانی به تبریز می‌رسیدند و حامل اطلاعات و اخباری از تمدن و اندیشه غربی بودند را نیز مطالعه می‌کرد ... منبع دیگر آگاهی‌های تقی‌زاده از اوضاع و سیاست روز نشریه‌های فارسی زبان چون ثریا، پرورش و جبل‌المتین بود که در کانون‌های برون مرزی ایرانیان، از جمله اسلامبول، قاهره و باکو به چاپ می‌رسید و با روزنامه‌های «ترک‌های جوان» که در پاریس منتشر می‌شد. به علاوه، در ۲۶ سالگی (۱۲۸۳) به قفقاز و عثمانی و لبنان و مصر سفر کرد و با بزرگان آن دیار آشنا شد. از سیاست «تنظیمات» عثمانی و «اصلاحات» محمدعلی در مصر اطلاعاتی به دست آورد و در پایان سفر رساله‌ای تحت عنوان «تحقیق در حالات کنونی ایران یا محاکمه تاریخ» نوشت و در آن تأکید کرد که هر ملتی که نخواهد تمدن دوره خود را بپذیرد و از آن اقتباس کند، محکوم به زوال است و مقهور ملت‌های متمدن عصر خود خواهد شد (بهنام، ۱۳۸۲: ۷۷).

متعاقب صدور فرمان مشروطیت در مردادماه ۱۲۸۵، تقی‌زاده در مهر ۱۲۸۵ وارد تهران شد و در تهران بود که تلگرافی از تبریز به دستش رسید که به وکالت تبریز انتخاب شده است؛ بنابراین، به نمایندگی از تبریز در مجلس اول حاضر شد که به تعبیر خود او هم مجلس مقننه بود و هم مجلس مؤسس. اظهارات تقی‌زاده به عنوان یکی از سران برجسته حزب دموکرات و از سخنگویان جریان انقلابی مجلس نیز عموماً به مسائلی اختصاص دارد که طرح و بحث آن‌ها برای استقرار مشروطیت و شکل‌گیری مجلس نوپا ضرورتی عاجل داشت (تقی‌زاده، ۱۳۹۰: ۲).

البته باید توجه شود تقی‌زاده در این مقطع زمانی کمتر از ۳۰ سال سن دارد و بیشتر در قامت یک سیاست‌مدار ظاهر می‌شود و آرا و افکار وی هنوز دوام و قوام لازم را ندارد و بعضاً متناقض می‌نماید. بخشی از این تناقض نیز می‌تواند ناشی از تقیه باشد؛ زیرا، نگاه سیاسی مبتنی بر قانون تقی‌زاده به مشروطه و نظرات بدیع وی در این زمینه با نگاه شرعی علما تفاوت داشت و این باعث شد در داخل و خارج مجلس تحت فشار قرار گیرد که نهایتاً به صدور فتوای علمای نجف (آیت‌الله محمدکاظم خراسانی و آیت‌الله عبدالله مازندرانی) مبنی بر «فساد مسلک سیاسی» وی و «مانعت از دخول او به مجلس و مداخله در امور مملکت» در مجلس دوم انجامید.

همان‌گونه که گفته شد آراء تقی‌زاده درباره جدایی عرصه عمومی از عرصه خصوصی یا دولت از جامعه مدنی در دوره مشروطیت متناقض می‌نماید؛ از جمله، درحالی‌که برخلاف دوران سنت که دولت مشروعیت خود را از دین می‌گرفت و قوانین اداره زندگی اجتماعی از دل شریعت بیرون می‌آمد؛ در دوره مدرن، دین ذیل عرصه خصوصی قرار می‌گیرد؛ به عبارتی، نهاد دولت از نهاد دین جدا شده و نه دولت در قلمرو دین دخالت می‌کند و نه دین در دولت

دخالت می‌نماید؛ لذا دولت مدرن اولاً، مشروعیت خود را از مردم می‌گیرد؛ ثانیاً، قوانین اداره زندگی جمعی را از دین نمی‌گیرد. با این حال تقی‌زاده از یک طرف اعلام می‌دارد که «قانون اسلام، قانون اساسی ما است» (تقی‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۳۰)، از طرفی مشروعیت دولت را از مردم می‌داند و می‌گوید «فرمان‌روای ما ملت است و ملت فرمان و حکم می‌دهد که به دست جمعی حکام اجرا شود» (میرزاصالح، ۱۳۸۴: ۵۲۴)؛ لذا وظیفه نمایندگان را حفظ حقوق ملت برمی‌شمارد و از عدم تقدس قانون و تغییر آن حسب مقتضیات زمان سخن می‌گوید (تقی‌زاده، ۱۳۹۰: ۴۳).

درباره برخی از آزادی‌ها نیز این تناقض به چشم می‌خورد. مشخصاً از یک طرف بیان می‌کند که «اکثریت مانع آزادی اقلیت نیست و روزنامه آزاد است، انجمن آزاد است». اما بلافاصله این قید را بر آن می‌افزید که «مادامی که مخالف شرع و ترتیب مشروطیت نباشد» (میرزاصالح، ۱۳۸۴: ۳۷۲-۳۷۱). درباره اجتماع زنان نیز معتقد است «هیچ ایراد شرعی ندارد و زن‌های اسلام همیشه دورهم جمع می‌شدند و به موجب قانون هم ایرادی ندارد؛ وقتی قانون می‌گوید ایرانی، این لفظ شامل مرد و زن است». با این حال، متذکر می‌شود که اجتماع زنان «مادامی که مخل دینی و دنیوی نباشد، ضرری ندارد و ممنوع نیست» (میرزاصالح، ۱۳۸۴: ۶۲۵).

در مواضع دیگری که مؤید اصل جدایی عرصه عمومی از خصوصی است بر تساوی حقوق کلیه اتباع ایران فارغ از دین و نژاد تأکید می‌کند و از درخواست جامعه ارامنه برای داشتن نماینده در مجلس و حق رأی و انتخاب نمایندگان خود، بر این مبنا که بخشی از ملت ایران هستند، دفاع می‌نماید (گروه نویسندگان، ۱۴۰۲: ۳۵). همچنین با بیان این که «در ممالک مستبده، خصوصاً ایران، هیچ وقت ملت در امان نبوده و همیشه به جان و مال آن‌ها تعدی می‌شده»، هم سخن ببالاک، وظیفه دولت را ایجاد قوه قهریه‌ای می‌داند که مانع از برهم خوردن نظم خودجوش و طبیعی جامعه مدنی شود و «عمده و روح قانون اساسی مملکت را همان امنیت مالی و جانی و شخصی افراد» می‌داند و بر لزوم سامان دادن عدلیه و «ایجاد محکمه تمیز در عدلیه برای تحقیق درباره وزراء» تأکید می‌کند (همان: ۱۳۸-۱۳۷).

با قانون اجباری نمودن تعلیم در مدارس دولتی نیز مخالف است و «بزرگ‌ترین فایده مشروطیت را آزادی تعلیم و تعلم» می‌داند و یادآور می‌شود که «در قانون اساسی یکی از اصول آزادی که به مردم داده شده است، آزادی در تعلیم و تعلم است و این که ما می‌خواهیم مقید کنیم که تمام مردم مجبور باشند به عمل پروگرام دولتی مخالف قانون اساسی است». دلایل این مخالفت را نیز چنین برمی‌شمارد که «طبایع بشری و استعدادها ... و دماغ‌ها مختلف است و وقتی که طفلی را مجبور کنند به یک رشته و یک ترتیب تحصیلی که مخالف با میل و احساسات اوست، او کدر می‌شود، نمی‌تواند فکر کند و هوش طبیعی که برای او خلق شده اعمال کند» (تقی‌زاده، ۱۳۹۰: ۲۷۹-۲۸۰)؛ بنابراین، تقی‌زاده با نظر اسپینوزا مبنی بر حق آزادی اندیشه برای فرد هم‌رأی است. به همین دلیل از مدارس خصوصی یا به تعبیر خود او ملی حمایت می‌کند و ایجاد رقابت بین مدارس خصوصی و دولتی را واجد آثار مثبت می‌داند؛ زیرا معتقد است «اگر... [مردم] آزاد در تعلیم و تعلم نباشند، مملکت در جاده ترقی نخواهد افتاد» (همان: ۲۸۰).

در مباحث اقتصادی نیز از عدم مداخله دولت و لزوم آزادی اقتصادی احاد جامعه حمایت می‌کند؛ از جمله در مخالفت با قانون انحصاری نمودن تجارت در دست تجار تهرانی به بهانه حمایت از صنعت داخلی بیان می‌کند که «تجارت و صنعت کلیه یک حافظ طبیعی لازم دارد و آن تجارت از رقابت است، پس دیگر هیچ چیز بهتر از رقابت سبب ترقی نمی‌شود»، لذا توصیه می‌نماید «رقابت تجارت را به میدان بیاندازیم که زودتر تجارت در این مملکت ترقی کند و رواج پیدا کند» (همان: ۲۸۶). این اظهارات با نظریه دست نامرئی^{۱۳} «آدام اسمیت»^{۱۴} مبنی بر رسیدن به نتایج مطلوب از طریق تعقیب منافع شخصی در شرایط رقابتی هم‌خوانی دارد و می‌تواند از مطالعه کتاب ثروت ملل ملهم شده باشد که پیش از مشروطیت توسط «محمدعلی فروغی» به فارسی ترجمه شده بود.

در این راستا، تقی‌زاده معتقد است که «مملکت دوره‌های طبیعی دارد که باید طی کند و بدیهی است وقتی که سرمایه نقدی در مملکت پیدا شد، آن وقت دیگر [مردم] پول خودشان را به ترتیب قدیم نمی‌گذارند و شروع به آوردن ماشین‌ها و کارخانه‌ها می‌کنند و حالا در مملکت ما دوره ماشین شروع شده است و به عقیده بنده اگر شما انحصار

هم ندهید تا دو سال دیگر مملکت پر از ماشین خواهد شد» (همان: ۲۸۶). همچنین، تقی‌زاده در دفاع از حقوق مردم تا آن جا پیش می‌رود که هرچند با عدم خرید و فروش عمومی الکل موافق است، اما ممنوعیت تام آن را تضییع حقوق ملت می‌داند (گروه نویسندگان، ۱۳۹۲: ۴۴).

۴-۲. دورهٔ پسامشروطه

۴-۲-۱. دورهٔ تبعید

دورهٔ کوتاه وکالت تقی‌زاده در مجلس دوم، با نشانه رفتن انگشت اتهام به سوی وی در ماجرای قتل «آیت‌الله سیدعبدالله بهبهانی» و اجازهٔ رسمی از مجلس پایان می‌یابد و به عثمانی می‌رود. او پس از خروج از ایران نزدیک به ۱۴ سال در عثمانی، اروپا و آمریکا ماند. در برلین، در سمت ریاست کمیتهٔ ملیون ایرانی (مشروطه‌خواهان جلای وطن کرده در اثر شکست مشروطیت) در مبارزه با روس و انگلیس در خلال جنگ اول جهانی و نیز انتشار مجلهٔ کاوه نقش اساسی دارد.

برای واکاوی نسبت دولت و جامعهٔ مدنی در اندیشهٔ تقی‌زاده در این مقطع باید به کاوه رجوع کرد که به دو دوره یک‌سره متفاوت تفکیک پذیر است. دورهٔ نخست که از ۱۲۹۵ آغاز و تا ۱۲۹۸ ه.ش. ادامه دارد، مقارن با جنگ جهانی اول بود. در این دوره، کاوه نشریه‌ای سیاسی بود که بیشتر محتوای آن را حمایت از آلمان و متحدانش در جنگ جهانی اول تشکیل می‌داد.

اما در دورهٔ جدید که با خاتمهٔ جنگ جهانی اول آغاز و تا ۱۳۰۱ ه.ش. ادامه یافت، کاوه دیدگاه سیاسی را رها و محتوایی ادبی-فرهنگی به خود گرفت و مقالاتی دربارهٔ ادبیات و تاریخ ایران باستان چاپ نمود. در این دوره، گردانندگان کاوه که تقی‌زاده در رأس آن‌ها قرار داشت، «تقویت دولت مرکزی و فراهم آوردن اسباب دوام و استحکام آن و ایجاد امنیت ولو موقتی در کشور به هر نحو» را «اولین گام اصلاحات فوری و مقدمهٔ اصلی اصلاحات بنیادین بی‌شک منحصر» می‌دانند تا «آرامش و فراغت بالی پیدا شود و شرایط برای اجرای برنامه‌های اساسی اقدامات ملی» مهیا شود؛ زیرا در غیر این صورت معتقدند که «محال است لفظ توخالی قوانین مجلس دارالشورای کبرای ملی ایران و به قول طهرانی‌ها پارلمان مانند احکام تهی مایه دولت از دروازهٔ طهران فراتر حکمروا باشد» و «گفت‌وگوهای سیاسی، تشکیل احزاب، اتحاد اسلام، انقلاب سیاسی، تجددبازی، شیوع مسلک بلشویکی و منشویکی، وفور جراید، اشعار وطن‌پرستانه، هیجان افکار عامه و نمایش‌های ملی فایده‌ای برای نجات و تمدن ایران» داشته باشد (کاوه، ۱۲۹۹، دورهٔ جدید، شماره ۱۲: ۶-۳).

البته، گردانندگان کاوه از جمله تقی‌زاده با الهام از منادیان تجدد غربی، خواستار نوعی رستاخیز اخلاقی، فرهنگی و نهادی هستند و تقویت جامعهٔ مدنی را مهم‌تر از موضوع تصرف قدرت می‌دانند (میلانی، ۱۳۸۷: ۱۷۸) و تأکید می‌کنند: که «هدف ما دخالت در امور سیاسی و جاری کشور ایران و تمجید و مذمت هیأت‌های پی‌درپی نیست. منظور ما فهمانیدن این نکته است که مملکت و ملت ایران صرف‌نظر از دستگاه دولتی آن خیلی امور اساسی حیاتی لازم دارد که هزار مرتبه مهم‌تر از اصلاحات سیاسی و دولتی است (کاوه، ۱۲۹۹، شماره ۱: ۱). به عقیدهٔ آن‌ها، بدترین اسباب خرابی و آفت ترقی «در غفلت ماندن عامهٔ مردم» و «بی‌سوادی عامه» است و راه صواب علاج آن نیز حفظ نوعی مذهب خردگرا و رواج یک نظام قانونی-اخلاقی تازه است تا از طریق نهادهای جامعهٔ مدنی و به‌ویژه از راه تعلیم و تربیت عمومی، خلأ اخلاقی جامعهٔ متجدد عرفی شده را پر کند (بیگدلی و پندار، ۱۳۹۲: ۱۰).

بنابراین، همان‌گونه که «میلانی» (۱۳۸۷) اشاره می‌کند تحول مدنظر کاوه با ظهور نوعی جامعهٔ مدنی و تغییرات بطئی همراه است و با توسل به زور توسط یک دولت مطلقه دست‌یافتنی نیست ... مقصود آن‌ها از جامعهٔ مدنی نیز مجموعه‌ای از لایه‌ها و نهادهای اجتماعی است که بین شهروند و دولت نقش میانجی دارند و روابط «عقلانی-قانونی» در جامعه حاکم می‌کنند (میلانی، ۱۳۸۷: ۱۷۸). دربارهٔ مذهب نیز نویسندگان کاوه تجربهٔ تجدد غرب را سنجه و ملاک می‌گیرند و بر این باورند که اسلام به نوعی پروتستانتیسم نیازمند است تا روحی عقلانی و دموکراتیک پیدا

کند؛ زیرا به درستی اشاره می‌کنند که در جامعه ایران مذهب ازسویی پایه اخلاق جامعه، و از سوی دیگر ستون اصلی سرکوب و کنترل اجتماعی است (همان: ۱۸۱-۱۸۰).

۴-۲-۲. دوره بازگشت به ایران

هنگامی که تقی‌زاده در سال ۱۳۰۳ ه.ش. به ایران بازگشت، حکومت مشروطه تقریباً به کلی از اعتبار افتاده بود و ... فکر ایجاد رژیم دیکتاتوری نه فقط مطرح که حتی درمیان روشنفکران و نخبگان مُد شده بود (همایون کاتوزیان، ۱۳۸۵: ۴۵-۴۳). تقی‌زاده انقلابی، اکنون اصلاح طلبی معتدل و واقع بین شده است؛ هم با استبداد مخالفت می‌کند و هم با هرج و مرج، هم طرف دار نظم است و هم خواهان آزادی توأم با مسئولیت و تا آخر عمر نیز بر این موضع می‌ماند. او در مجلس پنجم جزو منفردین بود (نه در جرگه اقلیت و نه در جرگه اکثریت مجلس قرار داشت) ... و هنگامی که در روز ۹ آبان ماه ۱۳۰۴ قطعنامه خلع قاجار از سلطنت به مجلس تسلیم شد، تقی‌زاده با آن مخالفت نمود و تأکید کرد که رضاخان برای ریاست دولت خیلی مفید و لازم است، ولی انتخاب او به عنوان پادشاهی که در رأس امور اداری و نظامی باشد خلاف اصول مشروطه است (همان: ۴۸-۴۷).

بررسی آراء و اندیشه‌های تقی‌زاده در این مقطع نشان می‌دهد نسبت به دوره مشروطیت، درک عمیق تری از نسبت دولت و جامعه مدنی و لزوم تفکیک آن‌ها از هم پیدا کرده است. به نحوی که سال‌ها پیش از «عجم اوغلو» و «رابینسون»^{۱۵} (۱۳۹۹) رسیدن به دالان باریک آزادی را در گرو ایجاد تعادل ظریف بین توانایی دولت برای اعمال نظم، و توانایی جامعه برای پاسخ‌گو کردن دولت می‌داند. به عبارتی، او تحکیم حکومت مرکزی را تمهیدی برای ایجاد رشد ملی و دستیابی آحاد جامعه به آزادی می‌بیند؛ البته، این مهم را در ایران سهل الوصول و هموار نمی‌داند و معتقد است که «حکومت عامه که حالا به اصطلاح فرنگی آن، یعنی دموکراسی معروف شده، به عکس حکومت استبدادی یکی از مشکل ترین و وضعب الوصول ترین امور است و برای این که تاحدی مفید باشد، نیازمند هزار برابر عقل و خرد و صلابت و تدبیر و تجربه و بصیرت و دانش و اعتدال در قضاوت و ذوق سالم و درایت متولیان آن و سلامت خلقی و عقلی و روحی و بیشتر از همه مستلزم رشد ملی و اعتدال جامعه و دیگر کمالات ضروری است که حکومت مطلق به جزئی از آن نیاز ندارد. حصول این رشد در ملت و عقل و تدبیر حسن نیت بی غرضی در پیشروان آن سهل نیست و محتاج شرایطی است که عمده آن‌ها پس از موهبت الهی و بهره‌مندی ذاتی قومی از عقل که شرط اساسی و ابتدایی است، طول ممارست و تأمل و ورزیدگی و داشتن سلیقه مدارا و گذشت و توافق و هماهنگی با عقاید و امیال مختلف است» (تقی‌زاده، ۱۳۷۹: ۲۵۶-۲۵۵).

در جهت اثبات همخوانی اندیشه تقی‌زاده با تفکیک عرصه خصوصی از عرصه عمومی و احترام به حقوق طبیعی افراد می‌توان به گفته‌های او در یک سخنرانی در سال ۱۳۳۹ ه.ش. اشاره کرد که در مقام پاسخ به انتقادات از خود بابت ابراز جمله «ایران باید از نظر ظاهری، باطنی، جسمانی و روحی فرنگی مأب شود و بس»، ضمن قبول قدری افراط در این زمینه، عنوان می‌کند: «منظور من از تمدنی که باید هدف آرمانی (محدود) ما باشد ... بهبود درک، بلوغ اجتماعی، برخورداری از روحیه تساهل و مدارا، آزاداندیشی و خاصه رهایی از تعصبات شدید فکری و میهن پرستی است ... که هنوز به آن نزدیک هم نشده‌ایم و لازمه نیل به این آرمان، در درجه نخست؛ بسط آزادی‌های کلیه طبقات اجتماعی و حق اظهار نظر آن‌ها درباره امور عمومی و امکان مشارکت آنان در اداره امور عمومی، الغای نظام ارباب رعیتی قرون وسطایی، تشکیل حکومت ملی مانند کشورهای غربی و آزادی کامل و واقعی مردم در اعمال حقوق سیاسی خود» (تقی‌زاده، ۱۳۷۹: ۵۳) است. در جای دیگری نیز بیان می‌کند که «مقصود از آزادی انسانی در اصطلاح مردمان متمدن امروز؛ آزادی سیاسی یعنی آزادی بیان، آزادی قلم، انتقاد از عملکرد مسئولین، آزادی عقیده و اظهار عقیده و آزادی عبادت، و آزادی ذات یعنی آزادی هر فرد و عدم بردگی وی و آزادی کار و پیشه» (تقی‌زاده، ۱۳۷۹: ۱۰۵) است.

۵. نتیجه‌گیری

این مطالعه با هدف واکاوی نسبت دولت و جامعه مدنی در اندیشه تقی‌زاده شکل گرفته و سعی نمود پاسخ‌گوی این پرسش باشد که تقی‌زاده درباره نسبت و جدایی دولت و جامعه مدنی چگونه می‌اندیشید؟ نتایج بررسی نگارندگان نشان داد تقی‌زاده به عنوان یکی از سران مشروطه در همان اوان ورود به سیاست (عصر مشروطه)، به جدایی دولت از جامعه مدنی به دو صورت تحدید قدرت سیاسی و تأکید بر رعایت حقوق طبیعی فرد از جمله آزادی اندیشه، آزادی عقیده (جدایی دین از سیاست)، آزادی کنش اقتصادی و رعایت حقوق مالکیت، آزادی بیان، آزادی تشکیل انجمن‌ها اعتقاد دارد و در جهت احقاق این حقوق تلاش نموده است. البته، مواضع وی به عنوان یکی از نمایندگان شاخص جامعه روشنفکری در دوره مشروطه بعضاً متناقض است و این از آنجا ناشی می‌شود که او در باب ماهیت دوران جدید از جمله لزوم تفکیک دولت از جامعه مدنی هرگز تأمل فلسفی انجام نداده است؛ لذا، اندیشه‌های او رنگ اندرز و توصیه دارد و به علت ضعف در مبانی تئوریک و بعضاً تقيه، گهگاهی دچار تناقض می‌شود. از جمله در بحث نسبت شریعت و قانون و تشکیل اجتماعات توسط زنان این تناقض کاملاً آشکار است؛ بنابراین، اندیشه تقی‌زاده درباره نسبت دولت و جامعه مدنی در دوره مشروطه به شرح موارد زیر قابل خلاصه است.

- قائل به تفکیک دولت از جامعه مدنی؛

- قائل به ایجاد حکومت مشروطه به عنوان مقدمه تفکیک دولت از جامعه مدنی؛

- اظهارات متناقض درباره برخی از وجوه تفکیک دولت از جامعه مدنی.

در دوره دوم یا ۱۴ ساله تبعید، تقی‌زاده فرصت یافت تا در این زمینه غور بیشتری نماید و به روایت «بهنام» (۱۳۸۲) به نخستین متفکر ایرانی بدل شد که «از تعریف مدرنیست‌ها به عنوان تغییر و بازنگری در نهادهای اجتماعی و اقتصادی پا را فراتر نهاده و هم‌راستا با جوهر مدرنیته به ضرورت دگرگونی واقعی جامعه ایران رسید». جوهری که به باور تقی‌زاده در بُعد مدنی ثمره آن احترام به حقوق مدنی فرد و در بُعد سیاسی ایجاد یک دولت مرکزی مقتدر، دموکراتیک و کوشا در جهت تربیت عامه و رشد ملی است که در آن همه طبقات ملت از آزادی سیاسی جهت اظهارنظر و دخالت در حل و فصل امور عامه برخوردارند.

لذا هنگامی که قانون اساسی به الگوی فرنگی و آگاهی شمار اندکی روشنفکر و اندیشمند از حکومت مشروطه نتوانست چنین رژیمی را پدید آورد و طبق سنت دیرین، فرو ریختن دولت استبدادی سبب شد تا جامعه به سرعت به عادت آشوب و هرج و مرج بازگردد، اولویت تقی‌زاده به سمت تقویت دولت مرکزی و ایجاد امنیت به هر ترتیبی تغییر یافت. با این حال، دفاع او از تقویت دولت مرکزی نه به منزله چشم‌پوشی از لزوم رعایت حقوق فردی احاد جامعه یا همان تفکیک عرصه عمومی از عرصه خصوصی است. بلکه هم‌رأی با «جان لاک»، آن را مقدمه اصلاحات فوری و اساسی در جهت تأمین امنیت و بسط آزادی همه طبقات ملت و حق اظهارنظر آن‌ها در امور عامه و شرکت و دخالت در حل و فصل امور، و آزادی کامل و حقیقی در اعمال حقوق سیاسی خود می‌بیند؛ از این رو، اندیشه تقی‌زاده درباره نسبت دولت و جامعه مدنی در دوره تبعید به شرح موارد زیر قابل خلاصه است.

- قائل به تفکیک دولت از جامعه مدنی؛

- تغییر اولویت از تشکیل دولت مشروطه به سمت ایجاد دولت مرکزی مقتدر به عنوان مقدمه تأمین امنیت و آزادی مردم و احقاق حقوق سیاسی و مدنی افراد؛

- قائل به نقش دولت در تربیت مردم و رشد ملی با هدف توانمندسازی همه طبقات ملت در بهره‌مندی از آزادی

سیاسی و اظهارنظر درباره امور عامه.

در دوره بازگشت تقی‌زاده به پختگی بیشتری می‌رسد و صریح‌تر و سنجیده‌تر از لزوم تفکیک عرصه عمومی از خصوصی سخن می‌گوید. البته واقف است که این مهم جز با رشد و وسعت مشاغل آزاد و خارج شدن مصنوعات و محصولات و واردات و صادرات و تجارت و کارخانه‌ها از دست دولت و پایان یافتن «سوسیالیسم دولتی» محقق نمی‌شود. این با تجربه غرب نیز می‌خواند که متفکران اقتصادی در نظریه‌پردازی پیرامون جامعه مدنی خودسامان

و جدا از دولت نقش بارزی داشتند و با معرفی آزادی اقتصادی به عنوان محور هرگونه سازمان مناسب اجتماعی، وظیفه دولت را تضمین حداکثر آزادی افراد به عنوان مالکان آزاد در پی منافع شخصی می‌دانستند؛ از این رو، اندیشه تقی‌زاده درباره نسبت دولت و جامعه مدنی در دوره بازگشت به شرح موارد زیر قابل خلاصه است.

- قائل به تفکیک دولت از جامعه مدنی؛

- تأکید بر رشد ملت به عنوان پیش شرط تکامل آزادی و احقاق حقوق ملی؛

- تأکید بر آزادی اقتصادی و کاهش نقش دولت در اقتصاد به عنوان مقدمه بسط عرصه خصوصی خودسامان و مستقل از دولت.

بنابراین، از نظر تقی‌زاده «آزادی» بزرگ‌ترین نعمتی است که خداوند به نوع انسان بخشیده و ضروری و ذاتاً لازم است و بدون آن رشد افکار و عقل میسر نیست. در نتیجه، او خواهان تمایز بین پهنه عمومی و خصوصی است و حتی معتقد است آزادی باید غایت آمال ما باشد. اما همان‌گونه که «همایون کاتوزیان» (۱۳۸۴) اشاره می‌کند «او درباره مسائل اصلی جامعه ایران نظریه‌ای نمی‌دهد، بلکه هوش سرشار، دقت نظر و به‌ویژه نگاه به مسائل خارج از چارچوب‌های مرسوم باعث می‌شود تا اسباب رسیدن به یک نظام دموکراسی معقول، میسر و باثبات را در ایران نشان دهد»؛ زیرا، تجربه دوره مشروطیت او را به این نتیجه رسانده که تکامل آزادی و احقاق حقوق افراد با رشد ملی تناسب دارد و هرچا این رشد و عقل و اعتدال وجود نداشته باشد باوجود نیل به آزادی کامل، موازنه لازم بین آزادی و امنیت عمومی و عقل و پختگی به تدریج از میان رفته و کفه افراط در خودسری و سوداهای خام و فقدان متانت و اعتدال خواهد چربید؛ بنابراین، به ثبات اهمیت می‌دهد و حصول ثبات را نیز متوقف بر قدرت و استحکام کامل حکومت مرکزی و داشتن قوای تأمینیه منظم می‌داند. مقدمه تشکیل چنین حکومتی را نیز در ایجاد احزاب سیاسی منظم براساس تجربه ممالک غربی می‌بیند که به زعم او برای ایران هیچ متصور نیست و هیچ‌وقت هم ممکن الوصول نخواهد بود، مگر وقتی که سیاست از دست اعضاء ادارات دولتی و حقوق‌بگیران از خزانه مملکت خارج گردد و شغل طبقه منور و تربیت شده منحصر به خدمت دولت نباشد. به علاوه، مشاغل آزاد وسعت یابد و کار به مردم تحویل داده شود.

در پایان باید اشاره شود که باور تقی‌زاده در ادوار مختلف عمر به لزوم تحدید قدرت سیاسی و رعایت حقوق طبیعی افراد توسط دولت در بین روشنفکران هم‌عصرش مثال‌زدنی است؛ هرچند، نسبت به برخی از نخبگان آن دوره و مشخصاً محمدعلی فروغی، اندیشه او در این باره از انسجام و عمق کمتری برخوردار است؛ با این حال، در این راه ثابت قدم است. این در صورتی است که برخی از روشنفکران آن دوره و مشخصاً «علی‌اکبر داور»، به توسعه آمرانه و دولت‌محور اعتقاد داشت و «فرد» به عنوان پدیده‌ای مجزا از دولت و دارای حقوق خصوصی چندان موردتوجه او نبود.

سپاسگزاری

در پایان نویسندگان برخود لازم می‌دانند که از داوران ناشناس نشریه با نظرات ارزشمند خود به غنای متن مقاله افزودند، قدردانی نمایند.

درصد مشارکت نویسندگان

سهم همه نویسندگان در نگارش مقاله به یک میزان بوده است.

تضاد منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی و دقیق بودن آن در متن و انتهای مقاله، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

پی‌نوشت

1. State
2. Civil society
3. Individuality
4. Citizen
5. Individual
6. Barbier
7. Absolutist State
8. Siedentop
9. Hobbes
10. State of Nature
11. Spinoza
12. Locke
13. Invisible hand theory
14. Adam Smith
15. Acemoglu & Robinson

کتابنامه

- آبادیان، حسین، (۱۳۸۴). روزنامه کاوه؛ رهیافتی روشنفکرانه برای تجدد و هویت ایران. مطالعات ملی، ۶(۱): ۹۵-۱۲۰.
- احمدوند، شجاع؛ و پرن، داود، (۱۳۹۷). فقدان نزاع تاریخی و شکست مشروطیت در ایران. دولت‌پژوهی، ۴(۱۴): ۱۴۸-۱۰۳. <https://doi.org/10.22054/tssq.2018.9076>
- باریه، موریس، (۱۳۹۲). مدرنیته سیاسی در ایران. ترجمه عبدالوهاب احمدی، تهران: انتشارات آگاه، چاپ سوم.
- بهنام، جمشید، (۱۳۸۲). تقی‌زاده و مسئله تجدد. ایران‌نامه، ۲۱(۸۲-۸۱): ۷۷-۹۰.
- بیگدلی، علی؛ و پندار، حسین، (۱۳۹۲). تقی‌زاده از تجددگرایی تا فرنگی‌مآبی. پژوهش‌های تاریخی، ۵(۲): ۱۸-۱.
- تقی‌زاده، سیدحسن، (۱۳۰۴). تعلیم ابتدائی یا تعلیم عالی؟. مجله آینده، ۳: ۲۲-۱۰.
- تقی‌زاده، سیدحسن، (۱۳۰۶). عوامل مهم ترقی اجتماعی. مجله تقدم، ۱(۲): ۶۹-۶۱.
- تقی‌زاده، سیدحسن، (۱۳۷۹). تاریخ انقلاب مشروطیت ایران. به‌کوشش: عزیزالله علیزاده، تهران: انتشارات فردوس، چاپ اول.
- تقی‌زاده، سیدحسن، (۱۳۷۹). اخذ تمدن خارجی. به‌کوشش: عزیزالله علیزاده، تهران: انتشارات فردوس، چاپ اول.
- تقی‌زاده، سیدحسن، (۱۳۷۹). زندگی طوفانی. به‌کوشش: عزیزالله علیزاده. تهران: انتشارات فردوس، چاپ اول.
- تقی‌زاده، سیدحسن، (۱۳۹۰). مقالات تقی‌زاده، جلد هشتم: تقی‌زاده در مجلس. به‌کوشش: ایرج افشار، تهران: انتشارات توس، چاپ اول.
- توحیدفام، محمد؛ مهربان، یوسف؛ زرگر، علی‌اصغر؛ و ابوالحسن شیرازی، حبیب‌الله، (۱۳۹۹). بررسی تأثیر مدرنیسم بر تحولات فکری کسروی و تقی‌زاده براساس مبانی هرمنوتیک و روان‌شناسی شخصیت هورنای. پژوهش‌های نوین روان‌شناختی، ۱۵(۵۸): ۱۵۷-۱۶۹. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.27173852.1399.15.58>
- سیدنتاپ، لری، (۱۴۰۲). ابداع فرد. ترجمه زانیار ابراهیمی، تهران: انتشارات هرمس، چاپ اول.
- شارپ، جین؛ و هلوی، رابرت، (۱۳۸۶). جامعه مدنی، مبارزه مدنی. گردآوری و ترجمه مهدی کلانترزاده، تهران: انتشارات روشنگران و مطالعات زنان، چاپ اول.
- شفیعی‌فر، محمدحسین؛ و خلیل طهماسبی، نوذر، (۱۳۹۵). باستان‌گرایی و هویت ملی؛ تجدد و استبداد منور: از

دیدگاه سیدحسن تقی‌زاده و مجله کاوه. فصلنامه علوم سیاسی، ۱۲(۳۵): ۵۲-۲۷. <https://sanad.iau.ir/Journal/psq/Article/1102913/FullText>

- طباطبایی، سیدجواد، (۱۳۹۰). ابن خلدون و علوم اجتماعی. تهران: نشر ثالث، چاپ اول.
- قربان‌نیا، ناصر، (۱۳۸۳). قرائت‌های گوناگون از حقوق طبیعی. مجله فقه و حقوق، ۱(۱): ۵۸-۳۷.
- کاوه، (۱۳۹۹). سال دوم، دوره جدید، شماره ۱.
- کاوه، (۱۳۹۹). سال دوم، دوره جدید شماره ۱۲.
- کسرائی، محمد سالار، (۱۴۰۱). نظریه‌های دولت در دوره پهلوی اول: مرور آسیب‌شناسانه. فصلنامه دولت‌پژوهی، ۸(۳۰): ۴۶۰-۴۱۹.
- گروه نویسندگان، (۱۴۰۲). مشروطه خواه لیبرال: سیدحسن تقی‌زاده. انتشارات اگر، چاپ دوم.
- لاک، جان، (۱۳۹۱). رساله‌ای درباره حکومت. ترجمه حمید عضدانلو. نشر نی، چاپ سوم.
- لمبتون، آن. کی. اس.، (۱۳۷۹). نظریه دولت در ایران. ترجمه چنگیز پهلوان، انتشارات آگاه، چاپ دوم.
- محمدزاده، علی، (۱۳۹۴). تحلیل جامعه‌شناختی اندیشه و کنش سیاسی سیدحسن تقی‌زاده (با تکیه بر دوره مشروطیت). جامعه‌شناسی تاریخی، ۷(۱): ۱۵۷-۱۲۱. https://jhs.modares.ac.ir/article_22844.html
- مونتسکیو، بارون دو، (۱۳۹۱). روح القوانين، جلد اول. ترجمه علی اکبر مهتدی، انتشارات امیرکبیر، چاپ دهم.
- میرزاصالح، غلام حسین، (۱۳۸۴). مذاکرات مجلس اول: ۱۳۲۶-۱۳۲۴ توسعه سیاسی ایران در ورطه سیاست بین‌الملل. نشر مازیار، چاپ اول.
- میلانی، عباس، (۱۳۸۷). تجدد و تجدد ستیزی در ایران. تهران: نشر اختران، چاپ هفتم.
- هابز، توماس، (۱۳۸۹). لویاتان. ترجمه حسین بشیریه، نشر نی، چاپ ششم.
- همایون کاتوزیان، محمدعلی، (۱۳۸۵). هشت مقاله در تاریخ و ادب معاصر. تهران: نشر مرکز، چاپ اول.

References

- Abadian, H., (2005). Kaveh Newspaper; An Intellectual Stratagem in Iranian Modernity & Identity. *National Studies Journal*, 6(21): 95-120. (In Persian)
- Afshar, I., Bayat, K., Berberian, H., Bonakdarian, M., Epkenhans, T., Moradkhani, F., and ..., (2024). *Liberal Constitutionalist: Seyyed Hassan Taghizadeh*. Tehran: Agar Publishing House, second edition. (In Persian)
- Amini, A. & Noori, J., (2022). The historical evolution of political modernity in Iran. *Studies in Political Science, Law and Fiqh*, 8(4): 74-92. (In Persian)
- Barbier, M., (2013). *Political Modernity*. Translated by Abdolvahab Ahmadi. Tehran: Agah Publications, third edition. (In Persian)
- Bashiriye, H., (2015). *Reason in Politics*. Tehran: Negah Moasar Publishing, 5th edition. (In Persian)
- Behnam, J., (2003). Taghizadeh and the Problem of Modernity. *Irannameh*, 21(81-82): 77-90. (In Persian)
- Bigdeli, A. & Pendar, H., (2014). Taqizade, from modernism to west oriented believes. *Journal of Historical Researches*, 5(2): 1-18. (In Persian)
- Bobbio, N., (1989). *Democracy and Dictatorship: The Nature and Limits of State Power*. Polity Press, Cambridge.

- Falkes, K., (2002). *Citizenry*. Translated by Mohammad Taghi Delforuz. Tehran: Kavir Publications, First Edition. (In Persian)
- Homa Katouzian, M. A., (2006). *Eight Articles in Contemporary History and Literature*. Tehran: Markaz Publishing, first edition. (In Persian)
- *Islamic Consultative Assembly*, (1996). Introduction to the Indicators of the Modern State. Subject Code 330, Serial Number 14801, 53-1. (In Persian)
- Kasraie, M. S., (2022). State Theories in the First Pahlavi Period: A Pathological Review. *State Studies*, 8(30): 419-460. (In Persian)
- *Kaveh*. (1920). Second Year, New Volume No. 1. (In Persian)
- *Kaveh*. (1920). Second Year, New Volume No. 12. (In Persian)
- Kymlicka, W., (2000). *Citizenship in Diverse Societies*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/019829770X.001.0001>
- Lambton, A. K. S., (1990). *The Theory of the State in Iran*. Translated by Cengiz Pahlevan. Agah Publications, Second Edition. (In Persian)
- Milani, A., (2008). *Modernity and Anti-Modernity in Iran*. Tehran: Akhtaran Publishing, seventh edition. (In Persian)
- Mirzasaleh, G. H., (2005). *Negotiations of the First Parliament: 1326-1324 Iran's Political Development in the Abyss of International Politics*. Maziar Publishing, first edition. (In Persian)
- Mohammadzadeh, A., (2015). Sociological Analysis of Taqizadeh's Thought and Political action (Regarding to Constitutionalism Era). *Journal of Historical Sociology*, 7(1): 121-157. (In Persian)
- Paran, D. & Ahmadvand, S., (2018). The Lack of Historical Struggle and Defeat of Constitutionalism in Iran (Mashroutiat). *State Studies*, 4(14): 103-147. (In Persian)
- Recabian, R., (2019). Explaining the relationship between government and society in the era of Mohammad Reza Shah (1332-1320). *Journal of Political Studies*, 12(44): 117-142. (In Persian)
- Sedigh, I., (1969). *Taghizadeh, Biography and His Services to the Establishment of the National Government and Culture of Iran*. Tehran: National Works Association Publications. (In Persian)
- Shafeefar, M. & Khalil Tahmasebi, N., (2016). Archaism and National Identity; Modernism and Enlightened Despotism in view of Hassan Taghizade and Kaveh Magazine Subject Areas. *Political Science Quarterly*, 35(2): 27-52. (In Persian)
- Sharp, J. & Helvey, R., (2007). *Civil society, civil struggle*. Compiled and translated by Mehdi Kalantarzadeh. Tehran: Roshangaran and Women's Studies Publishing, first edition. (In Persian)
- Sidentop, L., (2023). *The invention of the individual*. Translated by Zanyar Ebrahimi. Tehran: Hermes Publishing, first edition. (In Persian)
- Tabatabaei, S. J., (2007). *Preface to the Theory of the Decline of Iran*. Negah Moasar Publications. Seventh Edition. (In Persian)
- Tabatabaei, S. J., (2011). *Ibn Khaldun and Social Sciences*. Tehran: Sales Publications. First Edition. (In Persian)
- Tabatabaei, S. J. & Ghaninejad, M., (2014). Liberalism is the Same as Rational Reason. *Mehrnameh*

Monthly, Issue 34, Special Nowruz. (In Persian)

- Taqizadeh, S. H., (1925). Primary Education or Higher Education?. *Ayandeh Magazine*, 3: 22-10. (In Persian)
- Taqizadeh, S. H., (1927). Important Factors of Social Progress. *Taqdam Magazine*, 1(2): 69-61. (In Persian)
- Taqizadeh, S. H., (1990). *History of the Constitutional Revolution of Iran*. Edited by Azizollah Alizadeh. Tehran: Ferdows Publications, first edition. (In Persian)
- Taqizadeh, S. H., (1990). *Acquisition of Foreign Civilization*. Edited by Azizollah Alizadeh. Tehran: Ferdows Publications, first edition. (In Persian)
- Taqizadeh, S. H., (1990). *Articles of Taghizadeh, Volume Eight: Taghizadeh in Parliament*. Edited by Iraj Afshar. Tehran, Toos Publications, first edition. (In Persian)
- Tohidfam, M., Mehrian, Y., Zargar, A. & Abolhasan Shirazi, H., (2020). The study of the impact of modernism on the intellectual changes of Kasravi and Taqizadeh on the basis of hermeneutical foundations and psychology of Horney's personality. *The Journal of Modern Psychological Researches*, 15(58): 157-169. (In Persian)